

CAAT

PŘEHLEDOVÉ STUDIE 09/05

RODINA, MANŽELSTVÍ A PŘÍBUZENSTVÍ U CIKÁNSKÝCH SKUPIN
(LITERATURA, TEORETICKÉ PŘÍSTUPY, KLÍČOVÁ TÉMATA)
LENKA BUDILOVÁ

CENTRUM APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE A TERÉNNÍHO VÝZKUMU (CAAT)
KATEDRA ANTROPOLOGICKÝCH A HISTORICKÝCH VĚD FF ZČU

WWW.CAAT.CZ

Rodina, manželství a příbuzenství u cikánských skupin (literatura, teoretické přístupy, klíčová témata)

Lenka Budilová

Přehledové studie 09/05

Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT)

Katedra antropologických a historických věd FF ZČU

www.caat.cz

© CAAT 2009

Rodina, manželství a příbuzenství u cikánských skupin (literatura, teoretické přístupy, klíčová témata)

Lenka Budilová

Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Family, marriage and kinship in Roma/Gypsy groups (literature, theoretical perspectives, main issues)

Abstract: *The article deals with the topic of family, marriage and kinship in “Roma/Gypsy” groups in Europe and North America and offers an overall overview of the scholarly literature on this topic. The basic themes, theoretical concepts and perspectives in anthropological and sociological literature on “Roma/Gypsy” kinship, marriage and family are discussed in the text. The distinction is made between the Czech and Slovak academic writings (with the focus on individual scholars and topics developed in their texts) and the foreign literature (here the overview is mostly confined to works and texts published in English). The aim of the text is to provide to students the basic facts and summary of the texts published in this field and the most important topics (domestic units, character of kinship, marriage alliances, endogamy, brideprice, etc.) that have been discussed in the last several decades. Special attention is paid to the modern approaches discussing kinship and family in their connection to the concepts of locality, identity, ethnicity and gender.*

Keywords: *roma/gypsy groups, family, marriage, kinship*

Cílem tohoto textu bude podat základní přehled o provedených výzkumech, dostupné odborné literatuře, teoretických konceptualizacích a přístupech, stejně jako o jednotlivých tématech, objevujících se v rámci studia rodiny, manželství a příbuzenství u romských/cikánských skupin v ČR i v zahraničí. Zaměřím se nejdříve na produkci zahraniční, přičemž můj výčet bude nutně redukcionistický, a to jednak z důvodu velkého množství textů publikovaných na dané téma, jednak z důvodů jazykových. Čtenář zde tedy nenalezne podrobnější zpracování textů, jejichž autory jsou například francouzský badatel Patrick Williams či italský antropolog Leonardo Piasere (u těchto autorů se opírám pouze o – jsou-li

k dispozici - anglické překlady jejich děl). Záměrně při přehledu zahraničních publikací upřednostňuji literaturu z per autorů pocházejících ze západní Evropy či Severní Ameriky, a to z několika důvodů. Jednak jsou tyto texty obvykle teoreticky fundovanější, a tedy českému čtenáři přínosnější jako inspirace či konceptuální základ, jednak je produkce východoevropská tak odlišná (zejména svým teoretickým zasazením), že by její zpracování vyžadovalo samostatnou studii.

Záměrně v celém textu používám podvojně označení romské/cikánské skupiny, a to hned z několika důvodů. Za prvé, autoři, jejichž textům se zde budu věnovat, používají pro označení skupin, o nichž píšou, celou škálu různých termínů. Někteří hovoří o *Romech*, jiní používají termín *Cigáni*, další zase volí označení *Cikáni* (nemluvě o používání specifických etnonym jako *Kalderaši*, *Calós* či *Tateři*). Tuto různorodost záměrně zachovávám, stejně jako veškeré distinkce v pojmosloví, které původní texty obsahují. Tato variabilita totiž, kromě jiného, vypovídá o nemožnosti směstnat všechny skupiny, které jsou z nejrůznějších (a často implicitně rasistických) důvodů považovány za členy jednoho homogenního společenství, do jedné společné škatulky. K této etnograficky často nesprávné a ve své podstatě esencialisticky-etnocentrické perspektivě přispívá také v dnešní České republice zavedená praxe politické korektnosti, kdy jsou skupiny, které spolu nemají a nechtějí mít nic společného a které se *samy označují různými jmény*, zaškatulkovány jako Romové, to vše ve víře v dobrou věc. Řada autorů, zejména ze zemí západní Evropy a USA, totiž používá termín „Romové“ (*Roma*) jako označení podskupiny širšího celku „Cikánů“ (*Gypsies*), což je praxe u nás běžnému čtenáři spíše neznámá a z důvodů u nás zažitě terminologie („Romové“) spíše matoucí. Z těchto důvodů – přídržení se odborného akademického diskurzu a úsilí o etnografickou adekvátnost – v textu nedodržuji politicky korektní termíny, ale držím se termínů odborných.

Zahraniční produkce

V roce 1888 byla ve Velké Británii založena společnost *Gypsy Lore Society* (od r.1989 je hlavní sídlo společnosti v USA), definovaná jako mezinárodní sdružení osob zájímajících se o studium Cikánů a Travellerů, které si klade za cíl podporu těchto skupin, šíření informací o nich a podporu vytváření pevnějších vztahů mezi jednotlivými vědci, kteří se zabývají různými aspekty těchto kultur. Jako cikánské

a travellerské kultury označuje *Gypsy Lore Society* ta společenství, která jsou tradičně známa nebo jejichž členové se sami označují jako Romové, Romaničelové, Calé, Sinti, Romungre, Irští Travelleři, Skotští Travelleři atd. Tato společnost, sdružující odborníky z různých (většinou společenskovědních) disciplín, kromě pořádání konferencí a dalších aktivit od roku svého založení vydává též časopis, *Journal of the Gypsy Lore Society*, od r. 2000 přejmenovaný na *Romani Studies*. Tento časopis byl od počátku designován jako odborný sociálně-vědní časopis zaměřený na problematiku výzkumu Cikánů a Travellerů a podobných peripatetických (kočovných) skupin ve světě. Pro vědce ze západní Evropy i Severní Ameriky se tento časopis stal na dlouhá léta základní platformou pro texty o romských/cikánských skupinách (a potažmo tedy také pro publikace věnované romské/cikánské rodině).

Mezi autory zabývající se problematikou příbuzenství, manželství a rodiny u rozličných cikánských/romských skupin patřili většinou sociální vědci, od sociálních antropologů přes sociology a lingvisty až po historiky. Odborná produkce západoevropských a amerických autorů na toto téma tedy vždy do značné míry kopírovala současný vývoj teoretických schémat sociálních věd (zejména sociální a kulturní antropologie či sociologie). V tomto bodě se zahraniční produkce výrazně odlišuje od níže analyzované produkce česko-slovenské, která v důsledku své dlouholeté izolace vychází z naprosto odlišných teoretických pozic. Zahraniční autoři přitom velmi často, resp. téměř vždy ve svých textech vycházejí z vlastních terénních výzkumů, což je další bod, v němž se česko-slovenské publikace výrazně odlišují. Na obecné rovině pak lze charakterizovat zájem západoevropských a amerických badatelů jako zájem o sociální strukturu, což při srovnání s etnograficky a folkloristicky laděnou literaturou českou a slovenskou opět vytváří zřejmý kontrast. Novější zahraniční texty pak jednoznačně reflektují moderní vývoj v antropologické teorii a v souladu s ním začínají na příbuzenství pohlížet jako na určitý idiom, systém významů, a zaměřují se nejen na otázky genderu, ale také identity, paměti či přetrvávání etnické jedinečnosti a specifičnosti těchto skupin tváří v tvář nepřátelskému okolí.

Na obecné rovině vycházejí (téměř) všechny odborné texty západoevropské a americké provenience jednoznačně z antropologické definice příbuzenství, kdy je příbuzenství považováno nikoli za systém *biologických* či *genetických* vztahů, ale

za systém vztahů *sociálních*. Příbuzenství je tedy považováno za systém sociálních vztahů, které jsou definovány *odkazem* ke vztahů biologickým (resp. *konceptualizovány jakožto vztahy biologické, genetické*), pramenícím ze zákonitostí biologické reprodukce. V tomto ohledu opět vyvstává velký rozdíl mezi „tuzemskými“ a „zahraničními“ (západoevropskými a americkými) publikacemi, přičemž pro česko-slovenskou oblast je typická terminologická a konceptuální nevyhraněnost a (často) též nedostatek teoretického zakotvení.

Na následujících stránkách se zaměřím na jednotlivá témata, která se v zahraničních publikacích věnovaných problematice romské/cikánské rodiny a příbuzenství periodicky opakují a která tvoří pilíř zájmu sociálních vědců v této oblasti. V souvislosti se zaměřením na sociální organizaci se setkáváme zejména s problematikou charakteru příbuzenství, velikosti a typu příbuzenských skupin a s tím související problematikou *descendence* jako principu odvozování členství ve skupině, stejně jako s problematikou manželství a opakujících sňatkových aliancí.

Příbuzenství, *descendence*, charakter příbuzenské skupiny

Celá řada odborných textů věnovaných „romské/cikánské“ rodině se zabývala otázkou *descendence*, tedy principu, který označuje jednak odvozování příbuznosti v určité linii, jednak určování členství ve skupině. V prvním smyslu můžeme hovořit o dvou základních typech *descendence* – unilineární a bilaterální (kognatické). Unilineární *descendence* je odvozování příbuznosti pouze v jedné linii – mužské (patrilinéární *descendence*), či ženské (matrilinéární). V tomto případě se tedy příbuzenství odvozuje buď pouze v mateřské, nebo pouze v otcovské linii. Hraje-li *descendence* roli též jako princip odvozování členství ve skupině, pak je z tohoto členství vždy vyloučena celá polovina potomků určitého jednotlivce (v patrilinii děti všech dcer, v matrilinii děti všech synů). Druhým, odlišným konceptem je potom *descendence* bilaterální či kognatická, která bývá definována jako odvozování příbuznosti v ženské nebo v mužské linii, případně kombinací obou (je tedy nasnadě, že zde končí relevance pojmu „linie“). Tyto koncepty bývají vykreslovány jako principy vzájemně vylučné, nicméně někteří autoři hovoří o tom, že je možné setkat se v jedné společnosti s relevancí obou zmíněných *descendentních* pravidel, aniž by se vzájemně vylučovala (srov. např. Goody 1983:222-239). Teorie *unilineární descendence* (též *lineage theory*), podle

níž je sociální struktura tvořena korporovanými jednotkami definovanými vztahem ke společnému předkovi, s exkluzivním členstvím a jasně vymezenými hranicemi, které přetrvávají v čase, dominovala antropologické teorii od 40. let 20. století. Tento koncept byl pak zhusta aplikován též na výzkum cikánských/romských skupin.

Jako jeden z prvních použil teorii unilineární descendance na Cikánům podobnou skupinu norský antropolog Fredrik Barth, proslulý spíše svými pozdějšími díly jako teoretik etnicity. Barth ve svém textu (Barth 1955, česky: Barth 2008) *Sociální organizace párijské skupiny v Norsku* analyzuje *Tatery*, Cikánům blízkou polo-usedlou párijskou skupinu žijící ve východním Norsku. Zdůrazňuje zde mimo jiné fakt, že *Tateři* připisují - coby kritériu členství ve skupině - význam nejen patrilinéární ideologii, ale také bilaterálnímu příbuzenství a rovněž způsobu života. Sociální organizace taterských skupin je tedy velice flexibilní a hranice mezi *Tatery* a usedlou společností jsou do značné míry vzájemně prostupné. Barthův text se – uvážíme-li dobu jeho vzniku – v několika ohledech vymyká běžnému standardu. Obecně totiž u většiny publikací můžeme hovořit o jejich poplatnosti době a tehdy vládnoucím teoriím. Texty, které vznikly v období od 50. do 70. let 20. století, tak obvykle cikánským/romským skupinám přisuzují patrilinéární charakter (což odpovídalo tehdy dominující teorii unilineární descendance), zatímco novější texty zhusta zdůrazňují bilaterální charakter cikánského příbuzenství. Barthův text však, ač naspán v 50. letech, tvoří pozoruhodnou výjimku – přestože označuje patrilinie za jediné přetrvávající sociální skupiny v taterské sociální organizaci, neobyčejně dobře dokládá též současný velký význam bilaterálního příbuzenství.

Mezi publikace, které se kromě jiných témat věnují též problematice charakteru příbuzenství, patří mimo jiné také společná monografie manželů Matta a Sheily Salo o kanadských *Kalderaších* z roku 1977 (Saló a Saló 1977). Manželé Saloovi patří mezi letité čelní představitele nejstarší mezinárodní vědecké ciganologické organizace *Gypsy Lore Society* (Matt Salo je současným prezidentem této organizace). V českém překladu máme v současné době k dispozici jednu kapitolu z této monografie, věnovanou právě sociální organizaci (Jakoubek a Budilová 2008). Manželé Saloovi v tomto textu analyzují mimo jiné charakter příbuzenství, systém uzavírání sňatků a příbuzenskou terminologii

Romů ze skupiny *Kalderašů* žijících ve východní části Kanady, u nichž prováděli svůj terénní výzkum. Teoretická báze, z níž tento text vychází, plně odpovídá v antropologickém diskurzu tehdy (stále ještě) převládající „*lineage theory*“. *Kalderaši* jsou popisováni jako společenství patrilineární (též patrilokální a patrifokální), autoři používají termíny jako *minimální rod* a *klan* (a dále též *rozšířená rodina* či *domácnost*), dávají však zároveň také prostor *emic* termínům svých informátorů (*vitsa*, *familia*, *tsera*). Přes veškerou pozdější i současnou (a v mnohém jistě oprávněnou) kritiku *lineage theory* jako konceptu zjednodušujícího a neberoucího v potaz například všudypřítomnost bilaterálního příbuzenství však zůstává otázkou, zda by tato teorie neodpovídala analýze sociální organizace *kanadských Kalderašů* nejlépe i dnes. Pro českého čtenáře je možná překvapující skutečnost, že *Kalderaši* jsou zde klasifikováni jako *Romové*, přičemž *Romové* jsou charakterizováni jako specifická podskupina *Cikánů*. Čtenář tak má možnost seznámit se s analýzou vztahů mezi různými skupinami *Romů* v Kanadě (v tomto případě mezi *Kalderaši*, *Mačvaji* a *Lovary*) a se vztahy mezi *Romy* a jinými, *ne-romskými Cikány*. Přestože *Kalderaši* nejsou zdaleka jedinou cikánskou skupinou žijící v Severní Americe, zaměřuje se naprostá většina autorů po celá desetiletí právě na jejich výzkum, pročež někteří autoři označují sociálně-vědní výzkum *Cikánů* v Severní Americe ironicky jako „*kalderašocentrický*“ (Acton 1978). Ať tak či onak, jsou manželé Saloovi klasickými představiteli této tendence.

Problematikou descendentních skupin a příbuzenské organizace u polských peripatetických *Romů/Cikánů* se zabývá také původem polský antropolog Marek Kaminski (Kaminski 1987; česky 2008). Marek Kaminski se ve svém textu, který vychází z jeho disertační práce a dlouhodobých výzkumů v Polsku, zabývá jednotlivými úrovněmi sociální organizace polských cikánských skupin, které jsou založené na příbuzenství či ekonomické kooperaci (od *rasa* přes *natsia*, *vitsa*, *familija*, *tsera* až po *tabor* a *kumpania*). Samotným jádrem jeho textu je potom analýza různých podob interního vůdcovství, které z jeho perspektivy respektuje danou sociální organizaci i velice důležitý kodex rituální čistoty, a vůdcovství externího, vynuceného tlakem zvenčí.

Manželství, sňatkové vzorce, endogamie, exogamie

Kromě charakteru příbuzenské skupiny a otázky unilinearity, bilaterality či

korporovanosti se někteří autoři, píšící o „romské/cikánské“ rodině, věnují též problematice sňatků, sňatkových aliancí a finančních transferů spojených se vstupem do manželství. Řada autorů si všímá specifických sňatkových vzorců u romských/cikánských skupin a snaží se je analyzovat například za pomoci tzv. „alianční teorie“, jejímž autorem je letos stoletý francouzský antropolog Claude Lévi-Strauss (Lévi-Strauss 1969). Mezi autory analyzující sňatkové aliance a explicitně využívající Lévi-Strausovu alianční teorii patří například francouzský badatel Patrick Williams. Tématem jeho obsáhlé monografie o francouzských Romech je právě manželství (Williams 1984); česky je v současné době dostupný pouze překlad jedné kapitoly z Williamsovy monografie, která pojednává právě o manželství, sňatkových aliancích a ceně za nevěstu (Williams, in Budilová a Jakoubek 2007:199-205).

Za zámořský protipól Williamsovy analýzy může být považován již zmíněný výzkum manželského tandemu Saloových, kteří analyzují například problematiku ceny za nevěstu (*brideprice*) či služby za nevěstu (*brideservice*) u kanadských *Kalderašů*. Příspěvek Saloových, popisující sňatkové vzorce u kanadských *Kalderašů*, pak v některých ohledech odpovídá také faktům zjištěným u jiných cikánských skupin v jiných částech světa. Saloovi například poukazují na fakt, že většina sňatků mezi kanadskými *Kalderaši* se uzavírá mezi již spřízněnými rody. Výsledkem jsou tedy mnohonásobné vazby mezi různými příbuzenskými celky. S tímto jevem, kdy mezi manželi existuje mnohonásobná příbuzenská vazba, jsme se setkali také při vlastním výzkumu ve slovenských cigánských osadách a v prostředí českých měst (srov. např. Budilová a Jakoubek 2007:19-68). Na tentýž fenomén přitom poukazuje též řada jiných badatelů, provádějících své výzkumy ve zcela odlišných regionech (srov. např. Gamella-Martín 2007). Řada autorů pak připomíná rovněž skutečnost, že v daných skupinách často dochází k příbuzenským sňatkům (srov. Barth 1955). Znovu se tak vynořuje otázka ne/komparovatelnosti závěrů získaných u rozličných cikánských/romských skupin z různých regionů.

Kromě sňatkových aliancí a specifik manželství či transferů majetku při uzavření sňatku je často opakovaným tématem endogamie či uzavřenost různých cikánských/romských skupin. Na endogamii odkazují jak badatelé severoameričtí – např. Saloovi u kanadských *Kalderašů*, tak evropští.

Klasické schéma antropologické monografie naplňuje také kniha britské antropoložky Judith Okely věnovaná britským Travellers (Okely 1983). Okely na základě vlastního dlouhodobého výzkumu pojednává ve své monografii témata jako složení a velikost kočující skupiny (resp. domácnosti) či charakter příbuzenské skupiny. Podrobněji potom analyzuje instituci manželství, kde se zabývá například problematikou výběru manželského partnera. Kromě klasických témat se věnuje také rozboru vývojového cyklu domácnosti/rodiny a problematice dětství a vzdělávání v rámci travellerských rodin. Monografie Traveller-Gypsies je dnes knihou klasickou, jejím hlavním tématem však není rodina ani příbuzenství. Nejznámější pasáže knihy pojednávají o původu britských Travellerů – Judith Okely zde odmítá teorii indického původu a předkládá vlastní tezi o autochtonním původu Travellers na britských ostrovech. Judith Okely se pak věnovala problematice rodiny u britských Travellerů také v jednom ze svých starších textů (Okely 1975), který je v současnosti přeložen do češtiny (Budilová a Jakoubek 2007).

Příbuzenství jako systém významů, vztah příbuzenství a identity, etnicity a paměti

Stejně jako starší texty věnované problematice příbuzenství u romských/cikánských skupin kopírovaly v době svého vzniku probíhající teoretické diskuse (srov. např. řadu textů řešící unilinearitu vs. bilateralitu příbuzenských skupin u Cikánů/Romů), také novější texty analogicky kopírují vývoj v antropologické teorii příbuzenství v posledních desetiletích. Setkáme se tedy také s texty, které se v návaznosti na odvrát od velkých teorií („*lineage theory*“ a alianční teorie) odklánějí od těchto výkladových schémat a přiklánějí se spíše k perspektivě příbuzenství jakožto kulturního systému, systému významů (srov. Schneider 1968, 1984). Ke kulturní sémantice příbuzenství u romských/cikánských skupin, kdy již nejsou zkoumána „objektivní“ fakta, ale spíše způsoby vědění o těchto „faktech“, se obrací několik modernějších autorů.

V první řadě je třeba zmínit dnes již etablovanou autorku, původem španělskou antropoložku, která v současnosti působí na univerzitě v St. Andrews ve Skotsku, Palomu Gay Y Blasco. Gay Y Blasco ve své monografii (Gay Y Blasco 1999), věnované španělským Gitanos žijícím na okraji Madridu, nezkoumá

příbuzenství jako páteř sociální organizace, ale zaměřuje se na vztah příbuzenství (organizovaného na bázi patri-skupin) a genderu, těla, osobnosti, komunity a enticity. Všímá si morálních standardů charakteristických pro muže a ženy, koncepce ženského těla či vztahu k mrtvým, který ústí ve specifické chování a ovlivňuje charakter příbuzenských skupin. Gay Y Blasco svůj materiál od španělských Gitanos rozvedla také v několika studiích publikovaných časopisecky. Jedná se zejména o text analyzující tři modely „cikánské diaspory“ v současném Španělsku (Blasco 2002, česky 2007). V této stati Blasco analyzuje vliv dvou odlišných proudů - romského aktivismu a letničního hnutí – na podobu tradičních, na příbuzenství založených cikánských diaspor. V jiném textu (Gay Y Blasco 1997) tato autorka analyzuje instituci sňatku z perspektivy nároku na panenství nevěsty, s nímž se setkáváme u španělských Cikánů. Poslední text této badatelky, o němž se zmíníme, se potom věnuje vztahu příbuzenství resp. na příbuzenství založené sociální organizace a představě komunity, pomyslného společenství všech Gitanos přesahujícího státní hranice (Gay y Blasco 2001, česky 2008).

Tématem příbuzenství a zejména specifického vztahu k mrtvým, který ovlivňuje představu o příbuzenské skupině a širší „komunitě“ či pomyslném společenství, se zabýval též francouzský badatel Patrick Williams (Williams 2003). Williams přitom vychází nejen ze svých dlouhodobých výzkumů francouzských skupin Manušů, ale též z autopsie. Vztah k mrtvým je v jeho koncepci důležitým prvkem ovlivňujícím sociální organizaci a charakter příbuzenských skupin u tohoto společenství.

Mezi autory mladší generace, kteří zkoumají příbuzenství u cikánských skupin, má své pevné místo také David Lagunas Arias, původem španělský autor, který působí v současné době v Mexiku. David Lagunas své texty opírá o vlastní výzkum Calós, katalánské cikánské skupiny. Tématy, která jej primárně zajímají, jsou například vztah příbuzenství a genderu či instituce námluv (Lagunas 2002). V jiném svém textu (Lagunas 2000, česky 2008) se velice svěžím způsobem snaží řešit otázku (ne)existence unilineárních descendentních skupin (rodů) u katalánských Cikánů a vzájemný vztah unilineárního a bilaterálního příbuzenství, tedy otázku, která, jak jsme viděli, je v oblasti antropologického studia cikánských skupin otázkou takřka věčnou. Čím se však Lagunasův text odlišuje od všech ostatních nejvýrazněji, je skutečnost, že se věnuje *emické* koncepci příbuzenství

odpovídající skupiny. Jinými slovy, zatímco ostatní automaticky pokládají příbuzenství za něco samozřejmého a obecně sdíleného, Lagunas svým informátorům pokládá otázku, co je to příbuzenství a na základě jakých kritérií považují tu či onu osobu za příbuznou. Mezi katalánskými *Calós* nachází představu sdílení společné krve, která je předávána v procesu reprodukce, přičemž tato představa determinuje koncepci příbuzenského a genderového systému katalánských *Calós*, stejně jako jejich pojetí etnicity. Tato představa není ostatně klasické antropologické (resp. západní) definici příbuzenství nijak cizí. Co je však velice významným prvkem, je právě ono pídění se po „*native's point of view*“, které, jak vidíme v našem výběru, v předchozích desetiletích vůbec nebylo samozřejmé. Autor se tedy ptá po nativní koncepci reprodukce, početí a příbuzenství, přičemž zohledňuje mimo jiné též odlišnost ženského a mužského diskurzu. Lagunas samozřejmě čerpá z moderní antropologické literatury věnované příbuzenství, resp. reflektuje Schneiderův „kulturní obrat“ (obrat ke studiu příbuzenství jakožto kulturnímu systému) a vše, co přišlo po něm. Zkoumá tedy rodinu a příbuzenství jako systém významů, nikoli jako biologickou realitu.

Česká a slovenská produkce

Emília Horváthová

Začínáme-li přehled odborné literatury věnované oblasti „romské/cikánské“ rodiny a příbuzenství v regionu někdejšího Československa, nelze náš výčet nezačít jménem Emílie Horváthové (roz. Čajánkové). Horváthová je klasickou zástupkyní slovenské etnografie před rokem 1989. Jako jedna z prvních se začala výzkumně angažovat v osadách na východním Slovensku. Z tohoto prvního období pochází práce *Život a kultura rožkovianskych Cigánov*, kterou Horváthová, ještě pod svým dívčím jménem Čajánková, publikovala na pokračování ve Slovenském národopise. Východoslovenská obec Rožkovany je přitom specifická tím, že zde žije (usedlým způsobem života již po několik desetiletí) skupina valašských (olašských) Romů. Předmět zájmu Horváthové se tak odlišoval od většiny ostatních pozdějších výzkumníků v tomto regionu.

Nejvýznamnějším a bezesporu již klasickým dílem Horváthové je její monografie *Cigáni na Slovensku* (Horváthová 1964). V této publikaci Horváthová

podává historický přehled „etnogeneze“ Cigánů a vývoje cigánských skupin v různých evropských zemích. Vedle historické části se pak druhá polovina této monografie zabývá tradičními etnografickými tématy, jakými jsou řemesla, bydlení, oděv, léčení či strava, ale též sociálním životem, kde se autorka nevyhýbá ani tématu romské rodiny. Kapitola Rodinný a společenský život z monografie Cigáni na Slovensku byla přetištěna ve sborníku Cikánská rodina a příbuzenství (Budilová – Jakoubek 2007:115-131). Základním problémem textů Emílie Horváthové je její přiznaně evolucionistické výkladové schéma, které by bylo v dnešní době již považováno za něco nepřijatelného.

Milena Hübschmannová

Za další klasickou autorkou lze nepochybně považovat zakladatelku romistických studií na FF UK v Praze Milenu Hübschmannovou. Mezi nejvýznamnější texty Mileny Hübschmannové, týkající se problematiky rodiny a příbuzenství, patří jednak dva její články ve sborníku Romové v České republice 1945 - 1998, vydaném v Socioklubu v roce 1999 (Hübschmannová 1999a; Hübschmannová 1999b), a její útlá monografie *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit.* (Hübschmannová 1998). Stejně jako byl platformou mezinárodní vědecké produkce o Romech/Cikánech časopis *Romani Studies* (dříve *Journal of the Gypsy Lore Society*), v Čechách se stal platformou romistické produkce časopis *Romano Džaniben*, na jehož stránkách hojně publikovala též Milena Hübschmannová (srov. např. Hübschmannová 1996a; Hübschmannová 1996b).

Hübschmannové patří vděk za to, že jednak celé téma „romské problematiky“ v českých zemích i na Slovensku jako první otevřela, jednak za první rozpracování řady témat, která se v dané problematice diskutují dodnes (endogamie/exogamie, sňatky „pre čeranki“ či institut rituální nečistoty). Hübschmannová se při svých výzkumech zaměřovala zejména na skupiny usedlých slovenských Romů/Cigánů, přičemž výzkumy uskutečňovala jak v Čechách, tak v osadách na východním Slovensku. Tematicky se ve svých textech věnovala obřadním a folkloristickým projevům souvisejícím s rodinným životem (tradiční seznamovací ceremoniál) a s postavením a rolí jednotlivých členů „tradiční romské rodiny“ či „tradiční romské komunity“. Ve studii, věnované postavení snachy v romské rodině (Hübschmannová, Šebková a Žigová 1984), věnují tři autorky z pražské romistiky

pozornost situaci, kdy je založena nová rodina, a žena tak získává nejen manžela, ale též tchyni. Analyzují specifické postavení mladé snachy v nové rodině a zmiňují se mimo jiné též o sňatcích „pre čeranki“ („na výměnu“) – velice časté situaci, kdy si dva sourozenci z jedné rodiny berou za manželské partnery dva sourozence z rodiny jiné. Stejně trio autorek potom stálo u zrodu Romsko-českého a česko-romského slovníku (Hübschmannová, Šebková a Žigová 1998).

Hübschmannová ve svých textech vždy zdůrazňovala paralelu mezi jednotlivými institucemi romské kultury (jazyk, rituální ne/čistota, příbuzenství) a odpovídajícími institucemi indického kulturního okruhu. Tato perspektiva byla v souladu s naprostým přijetím „teorie indického původu“, a to nejen romštiny, ale také dnešních Romů jakožto substanciálních entit (což se – pochopitelně – odráží právě v těchto kulturních institucích). V této linii Hübschmannová zdůrazňovala koncept „džátí (jati)“ jako příbuzenské/rodové pospolitosti vyznačující se vykonávanou profesí a specifickým statutem v oblasti rituální čistoty, které jsou endogamní. Vede přitom jasnou paralelu mezi zákazem komensality v indickém kulturním okruhu, který platí pro příslušníky různých džátí, a podobným tabu existujícím ve skupinách slovenských Romů. Dále odkazuje na koncept potravy považované za rituálně čistou či nečistou (resp. povolenou a zakázanou), což se podle ní „u Romů“ projevuje tak, že rituálně čitý Rom nejí rituálně nečisté druhy masa (koňské, psí, ad.). Stejně tak se podle Hübschmannové jak v Indii, tak v některých částech Slovenska považovaly za nečisté určité profese (na Slovensku například výrobci „valků“ – nepálených cihel).

Je nepochybně pravda, že v osobě Mileny Hübschmannové se právě myšlenkový proud pražské romistiky zasloužil o „objevení“ a první zpracování „romské problematiky“, a potažmo tedy i problematiky „romské rodiny“ u nás. Tento přínos je nezpochybnitelný a z tohoto důvodu je třeba si uvedených autorek a autorů nepochybně vážít. Na straně druhé je ovšem třeba poukázat na to, že z perspektivy současné sociální vědy tyto texty nesplňují nároky kladené na odborný text, což nelze omlouvat ani datem jejich vzniku (pouze snad izolací tehdejšího Československa).

Eva Davidová

Na poli diskutované problematiky se pohybuje již řadu také česká etnoložka (ale

též uznávaná fotografka) Eva Davidová, kterou lze považovat za „žijící klasiku“ v tomto oboru (na rozdíl od dvou předcházejících autorek). Davidová začala se svými výzkumy už v 60. letech minulého století, a to jak v Čechách, tak na Slovensku. Vedle nejrůznějších českých a slovenských lokalit se Eva Davidová výzkumně zaměřuje především na své domovské město, jihočeský Český Krumlov. Davidová má v současné době rozsáhlou bibliografii, stejně jako celou řadu realizovaných fotografických výstav.

Kromě etnograficky laděných monografií *Bez kolíb a šiatrov* (Davidová 1965) a *Romano Drom/Cesty Romů* (Davidová 1995) si tato badatelka získala renomé také celou řadou odborných studií publikovaných (nejen) v českých a slovenských sociálně-vědních časopisech. K problematice romské rodiny uveďme za všechny například její článek publikovaný v Bulletinu Muzea romské kultury v Brně (Davidová 1995). Texty Evy Davidové jsou přitom známy také v zahraničí (řadu let se aktivně podílí například na činnosti Gypsy Lore Society); v 70. letech též spolupracovala například s Willem Guyem při jeho výzkumech v tehdejší Československu.

Nejnovější příspěvek Evy Davidové problematice romské/cikánské rodiny a příbuzenství, nazvaný *Mezigenerační změna: ke ztrátě dvou generací Romů v uplynulém půlstoletí*, bude publikován ve sborníku *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace* (Jakoubek a Budilová 2008). V tomto textu Eva Davidová využívá vlastního empirického materiálu z Českého Krumlova a analyzuje sociální proměny, kterými procházelo romské obyvatelstvo, přesídlené v poválečném období ze Slovenska do českých zemí. Dochází k závěru, že v letech 1950 - 1989 byla přerušena kontinuita přirozeného vývoje většiny romských příbuzenských frakcí.

Elena Marušiaková

Do české a slovenské diskuze o „romské problematice“, resp. o „romské rodině“, která je předmětem našeho zájmu, významným způsobem léta přispívala též původem slovenská (a dnes v Bulharsku žijící) etnoložka a etnografka Elena Marušiaková. Její základní texty v této oblasti byly publikovány v 80. letech na stránkách *Slovenského národopisu*. Ten byl vedle *Romano Džaniben* (a okrajově *Sociologie a Demografie*) hlavní platformou pro práce o Romech/Cikánech

v Čechách a na Slovensku. Práce Marušiakové se od příspěvků ostatních autorek a autorů odlišují zejména tím, že Marušiaková se jako jedna z mála věnovala výzkumu *valašských (olašských) Romů/Cikánů* - Lovári a Bougešti na Slovensku, Grastari v Bulharsku (srov. např. Marušiaková 1986). Naprostá převaha československé produkce je přitom zaměřena především na Romy/Cikány usedlé (slovenští Romové), což ovšem koresponduje s faktem, že na území dnešní České a Slovenské republiky tvoří v rámci všech romských/cikánských tyto skupiny naprostou většinu.

Elena Marušiaková se stejně jako celá řada dalších českých a slovenských badatelů zaměřovala do značné míry na folkloristické projevy rodinného života Cikánů a obřadnost spojenou s životním cyklem. Její starší texty tedy analyzují například zvyky související s těhotenstvím a porodem (srov. např. Marušiaková 1988). V jiných textech zdůrazňuje specifickou cikánských skupin a odkazuje na jejich přísnou endogamii (Marušiaková 1985:698), často odkazuje též ke konceptu rituální nečistoty, resp. konceptu znečištění, s nímž se setkává zejména u valašských (olašských) Romů/Cikánů (srov. např. Marušiaková 1985:700-701; Marušiaková 1988b:68-70). Zájem o problematiku skupiny, skupinové soudržnosti a skupinové klasifikace lze u této autorky vystopovat již v 80. letech minulého století, kdy ve svých textech zdůrazňovala, že: „Vztahy mezi jednotlivými skupinami Cigánov s odlišným spôsobom života sú teda oveľa horšie než s okolitým obyvateľstvom“ (Marušiaková 1988b:66). Zde předznamenává některé modernější proudy v „myšlení“ romských /cikánských skupin, stejně jako proudy převládající v západní Evropě. V některých svých textech Marušiaková pouze letmo odkazuje k některým se sňatkem souvisejícím institucím, například ke „kupování nevěst“ u valašských Cikánů na Slovensku a v Bulharsku (Marušiaková 1988a:168); tento fenomén – jedná se zřejmě o instituci, která se v antropologické teorii označuje jako „cena za nevěstu“ - však dále neanalyzuje.

V posledních letech se Marušiaková, většinou v tandemu se svým manželem, Vesselinem Popovem, věnuje zejména výzkumu Romů/Cikánů v Bulharsku a v dalších zemích východní Evropy (srov. např. Marušiaková a Popov 1997; Marušiaková, Popov a Kenrick 2001). Kromě starších textů zejména ze Slovenského národopisu je českému čtenáři v současné době k dispozici několik překladů textů Eleny Marušiakové z bulharštiny, které vznikly v novější době.

Předmětem zájmu autorky v těchto textech jsou zejména cigánské skupiny v Bulharsku a jejich klasifikace (srov. Marušiaková 2007, Marušiaková 2008). Tyto příspěvky, snad poněkud překvapivě (uvážíme-li datum jejich vzniku), používají klasičtější unilineární evolucionistickou teorii vycházející z tradic ruské marxistické etnografie. Autorka zde používá termíny jako *duální rody*, *mateřsko-rodové zřízení*, *kmenová* či *rodová organizace*. V tomto případě jsme zjevně svědky odlišných teoretických a konceptuálních tradic západoevropských a východoevropských, resp. (post-)socialistických zemí; nutno současně dodat, že od doby, kdy v devadesátých letech minulého století došlo k jejich svobodné konfrontaci a badatelé si mezi těmito tradicemi mohli nadále volit na základě vlastní rozvahy, nikoli rozhodnutím politbyra, nastal (zdaleka nejen) ve vztahu k dané tematice jednoznačný příklon k paradigmatu vědy západní, s vlajkovou lodí sociální, resp. kulturní antropologie. Konceptualizace Marušiakové je tak v dnešní době jinde již spíše vyhynulým balkánským endemitem než reálně konkurenceschopným výkladovým paradigmatem.

Mária Dubayová

Mária Dubayová je v našich zemích známa nejen jako autorka několika kratších studií věnovaných problematice romské skupiny a romské rodiny (Dubayová 1990; Dubayová 1994) či mezietnické komunikace, ale též jako autorka monografie *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. Kultúrno-antropologická štúdia* (Dubayová 2001), v níž se věnuje mimo jiné také problematice romských skupin a jejich diferenciaci na slovenské i evropské úrovni. Mária Dubayová ve svých textech analyzuje některé dílčí problémy související s rodinou, příbuzenstvím a reprodukcí u slovenských Romů. Zaměřuje se přitom zejména na problematiku sňatků (matrimonií) a výběru manželského partnera, přičemž zdůrazňuje moment vysoké míry lokální skupinové endogamie u slovenských Romů. Reprint jejího textu o romské rodině (Dubayová 1994) bude součástí připravovaného sborníku o cikánských skupinách a jejich sociální organizaci (Jakoubek a Budilová 2008).

Will Guy

Zcela specifickou kategorií v našem přehledu představuje britský sociolog a antropolog Will Guy. Záměrně jej řadím mezi autory české a slovenské, a to z toho

důvodu, že Will Guy je jedním z mála zahraničních badatelů, kteří uskutečňovali svůj výzkum romských populací v komunistickém Československu. Výsledkem jeho výzkumné činnosti byl příspěvek (Guy 1975) do slavného Rehfishova sborníku (Rehfish 1975), pojednávající o tehdejší Československu. Z porevolučního období je pak jeho významným publikačním počinem zejména sborník *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Guy 2002), který nabízí srovnání situace Romů v několika postkomunistických zemích. Poslední stať tohoto autora (Guy 2008) pojednává o velice aktuálním tématu, azylové migraci českých slovenských Romů do zemí západní Evropy. Samotným jádrem této studie je analýza specifík romské migrace, za jejíž nejtypičtější rys autor považuje fakt, že Romové migrují v příbuzenských skupinách a usilují o udržování sítí rozšířených rodin. Will Guy rovněž srovnává současnou romskou migraci s migrací v rámci Československa v době, kdy zde v sedmdesátých letech 20. století sám prováděl terénní výzkum, a vyzdvihuje všudypřítomný moment úsilí romských migrantů o ekonomické zabezpečení rodiny (čímž také mj. vyvrací stereotypní představu o Cikánech coby osob práce se štítících).

Základní literatura

- ACTON, T. A. 1978. „Réussite littéraire et insuccès politique,“ in *Tsiganes et nomades: tendances actuelles de la recherche*. Special issue of *Hommes et Migrations*. Ed. J.-P. Liégeois. 124:21-31.
- BAČOVÁ, V. 1988. Spoločenská integrácia cigánskych obyvateľov a cigánska rodina. *Slovenský národopis* 36(1):22-34.
- BAČOVÁ, V. 1990. Typológia rómskych rodín na Slovensku. *Sociológia* 22(4):491-501.
- BARTH, F. 1955. The Social Organization of a Pariah Group in Norway, *Norweg* 5: 125-44; přetištěno in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Ed. Rehfish, F. 1975. str. 285-299 [česky: 2008. „Sociální organizace párijské skupiny v Norsku,“ in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*, Eds. M. Jakoubek a L. Budilová 2008. Brno: CDK (v tisku).].
- BUDILOVÁ, L. a M. JAKOUBEK. Eds. 2007. *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová
- BUDILOVÁ, L. a M. JAKOUBEK. 2007. „Příbuzenství, manželství a sňatkové

- vzorce. Cigánská příbuzenská síť,“ in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.
- DAVIDOVÁ, E. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- DAVIDOVÁ, E. 1995. *Romano drom/ Cesty Romů*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci.
- DAVIDOVÁ, E. 1995. Romská rodina - k jejím změnám v poválečném a současném období, *Bulletin Muzea romské kultury* 18-25.
- DUBAYOVÁ, M. 1990. K problematike vzťahu cigánskej lokálnej a cigánskej etnickej skupiny, *Slovensky národopis* 1-2:274-277.
- DUBAYOVÁ, M. 1994. Rómska rodina na Slovensku: Pokus o kultúrnoantropologickú reflexiu, *Slovenský národopis* 42(2):129-138.
- DUBAYOVÁ, M. 2001. *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. Kultúrno-antropologická štúdia*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- GAMELLA, J. F. a E. MARTÍN. 2007. „Sňatkové vzorce a etnická diferencie: prípad španělských Cikánů (1870-2000),“ in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Ed. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.
- GAY Y BLASCO, P. 1997. A “Different“ Body? Desire and Virginity Among Gitanos, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 3(3):517-535.
- GAY Y BLASCO, P. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Oxford: Berg.
- GAY Y BLASCO, P. 2001. ‘We Don’t Know our Descent’: How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 7(4):631-647. [česky: 2008. „Neznáme svůj původ“: Jak Cikáni z Jarany zacházejí s minulostí, in *Cikáni a etnicita*, Ed. M. Jakoubek. Praha/Kroměříž: Triton.
- GAY Y BLASCO, P. 2002. Gypsy/Roma diasporas. A comparative perspective, *Social Anthropology* 10(2):173-188. [česky: 2007. „Cikánské/romské diaspory. Komparativní perspektiva,“ in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Ed. L. Budilová a M. Jakoubek.]
- GOODY, J. 1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: University Press.

- GUY, W. 1975. „Ways of Looking at Roms: the Case of Czechoslovakia,“ in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Ed. F. Rehfisch. London: Academic Press.
- GUY, W. (ed.). 2002. *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press
- GUY, W. 2008. „Význam rodinných vazeb pro migraci českých a slovenských Romů,“ in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*, Ed. M. Jakoubek a L. Budilová Brno: CDK, v tisku]
- HORVÁTHOVÁ, E. 1964. *Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. [reprint: Horváthová, E. 2007. Cigáni na Slovensku: rodinný a spoločenský život, in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.].
- HÜBSCHMANNOVÁ, M., H. ŠEBKOVÁ a A. ŽIGOVÁ. 1984. Postavení snachy v tradiční romské komunitě, *Český lid* 71(2):81-85.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1996a. Co napovídá o romské rodině tradiční seznamovací ceremoniál, *Romano džaniben* III(1-2).
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1996b. Postavení a role některých členů tradiční romské rodiny, *Romano džaniben* III(1-2):25-29.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1998. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. a H. ŠEBKOVÁ a A. ŽIGOVÁ. 1998. *Romsko-český, česko-romský kapesní slovník*. Praha: Fortuna.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999a. „Několik poznámek k hodnotám Romů,“ in *Romové v České republice 1945-1998*, kol. aut., str.16-66. Praha.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999a. „Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství,“ in *Romové v České republice 1945 -1998*, kol. aut., str. 115-136. Praha.
- JAKOUBEK, M. a L. BUDILOVÁ. Eds. 2008. *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK (v tisku).
- JAKOUBEK, M. Ed. 2008. *Cikáni a etnicita*. Praha/Kroměříž: Triton.
- KAMINSKI, I-M. 1987. „The dilemma of power: Internal and external leadership. The Gypsy-Roma in Poland,“ in *The other nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective*, Ed. A. Rao, A. [česky: 2008. „Dilema moci: interní

- a externí vůdcovství. Romové v Polsku,“ in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).].
- LAGUNAS, D. A. 2000. Rethinking Gitano kinship: The *Calós* of Catalonia, *Europaea* VI(1/2):159-194. [česky: 2008. „Rekonceptualizace příbuzenství u Gitanos: katalánští *Calós*,“ in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová 2008. Brno: CDK, v tisku]
- LAGUNAS, D. A. 2002. Modern Gypsies: Gender and kinship among the *Calós* from Catalonia, *Romani Studies* 5(1):35-55.
- LÉVI-STRAUSS, C. 1969. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- MANN, A. B. 1989. Základné znaky svadby Cigánov-Rómov na východnom Slovensku, *Slovenský národopis* 37(1-2):113-122.
- MANN, A. B. 1990. Výber manželského partnera u Cigánov-Rómov na Spiši (k problematike existencie „cigánskej skupiny“), *Slovenský národopis* 38(1-2):278-284.
- MANN, A. B. 1990. Vývoj rómskej rodiny v dvoch spišských obciach (na základe výskumu matrík narodení), *Slovenský národopis* 38(4):581-588.
- MANN, A. B. 1992. Vývoj rómskej rodiny na príklade troch spišských obcí, *Demografie* 34(2):118-130.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 1985. K problematike cigánskej skupiny, *Slovenský národopis* 33(4):694-708.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 1986. Rodinný život Valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie, *Slovenský národopis* 34, 4/ 1986
- MARUŠIAKOVÁ, E. 1988a. Zvyky pri narodení dieťaťa u valašských Cigánov, *Slovenský národopis* 36(1):156-169.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 1988b. Vzťahy medzi skupinami Cigánov, *Slovenský národopis* 36(1):58-77.
- MARUŠIAKOVÁ, E. a V. POPOV. 1997. *Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Peter Lang Pub Inc.
- MARUŠIAKOVÁ, E., V. POPOV. a D. KENRICK. 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkáns*. University of Hertfordshire Press.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 2007. „Cigánská skupina a vývoj cigánského etnika,“ in

- Cikánská rodina a příbuzenství*, Eds. L. Budilová a M. Jakoubek, M.. Plzeň: Dryáda.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 2008. „Charakteristika cigánského etnosu (na příkladech z Bulharska),“ in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).
- OKELY, J. 1975. „The Family, Marriage and Kinship Groups“, in *Gypsies and Government Policy in England*, B. Adams, J. Okely, D. Morgan a D. Smith, London: Heinemann Educational Books, Ltd., str. 55-88 [česky: 2007. „Cikáni a vládní politika v Anglii: Manželství, rodina a příbuzenské skupiny“, in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Dryáda.].
- OKELY, J. 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press.
- RAO, A. 1987. Ed. *The other nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective*. Böhlau Verlag: Köln, Sien.
- REHFISCH, F. Ed. 1975. *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*. London: Academic Press.
- Romové v České republice 1945-1998*. Kol. aut. 1999. Praha: Socioklub.
- SCHNEIDER, D. M. 1968. *American kinship: a cultural account*. Chicago: University of Chicago Press.
- SCHNEIDER, D. M. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. The University of Michigan Press.
- SALO, M. T. a S. M. G. SALO. 1977. *The Kalderaš in Eastern Canada*, National Museum of Canada: Ottawa. [česky: 2008. „Kalderaši ve východní Kanadě: Sociální organizace,“ M. T. Salo a S. M. G. Salo, in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*, Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).].
- WILLIAMS, P. 1984. *Mariage tsigane. Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris*. Paris: L'Harmattan/Selaf [česky: 2007. „Cikánské manželství, *paruimos* a cena za nevěstu,“ in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.].
- WILLIAMS, P. 2003. *Gypsy World. The Silence of the Living and the Voices of the Dead*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

